

Materiały archiwalne cechów miasta Bnina z lat 1629-1747

Cechy jako instytucje tworzące akta

W miastach okresu przedrozbiorowego cechy rzemieślnicze i bractwa kupieckie (*fraternitates*, *contuberniae*, *Innunge*) były jedynymi organizacjami uprawnionymi do prowadzenia produkcji i handlu. W dużych miastach i przy dużej liczbie rzemieślników powstawały cechy zrzeszające po kilkunastu mistrzów jednego zawodu, np. młynarzy, piekarzy, tkaczy, kowali, szewców, krawców, rzeźników itp. W małych miastach i przy małej liczbie rzemieślników mistrzowie kilku pokrewnych specjalności zrzeszali się w jednym cechu, tak jak w cechu łącznym w Bninie, do którego należeli kowale, ślusarze, stolarze, bednarze, kołodzieje, garncarze, powroźnicy, rymarze, siodlarze, puszkarze, kotlarze, szyfterze, nożownicy, gwoździarze¹. Podobnie powstawały bractwa kupieckie zrzeszające kupców, krojowników sukna, kramarzy i budników, tj. fachowców zajmujących się handlem, zarówno dalekim, jak i lokalnym i drobnym. Nadzór i kontrolę nad funkcjonowaniem cechów sprawowała rada miejska, ona też środkami prawnymi i policyjnymi pomagała zarządom cechów zwalczać rzemieślników niezrzeszonych zwanych „partaczami” lub „szturarzami”, oraz wędrownych handlarzy, produkujących i sprzedających nielegalnie i po niższych cenach i przez to stanowiących nieuczciwą konkurencję dla mistrzów cechowych.

Założycielami cechów byli mistrzowie (*majstrowie*, *magistri*), tj. samodzielni rzemieślnicy wykonujący rzemiosło na własny rachunek. Każdy mistrz zatrudniał w swoim warsztacie czeladników oraz przygotowywał uczniów do wykonywania zawodu, organizował zakup surowców i sprzedaż gotowych wyrobów, przyjmował zamówienia klientów, nadzorował pracę w warsztacie, wykonywał najbardziej precyzyjne i odpowiedzialne zadania, wykańczał dzieło i odpowiadał za jego jakość. Przynależność do cechu nakładała na mistrzów

¹ Archiwum Państwowe w Poznaniu (dalej: APP), Cechy miasta Bnina, sygn. 3. Kowale wykuwali przedmioty z metalu (podkowy, topory, kraty, bramy itp.) oraz podkuwali i pielęgnowali końskie kopyta; ślusarze wyrabiali i naprawiali zamki, klucze i kłódki oraz okucia do drzwi i okien; stolarze wykonywali z drewna elementy budowlane, meble, skrzynie i inne przedmioty codziennego użytku; bednarze wyrabiali z klepek drewnianych beczki, kadzie, balie, faski, maselnice, dzieże, łopaty do chleba, konewki, wiadra, cebrzyki, wanienki, kufle; kołodzieje (zwani też stelmachami) wyrabiali z drewna wozy, karety, sanie i inne pojazdy oraz koła do nich (przekazywane potem kowalowi do okucia); garncarze wyrabiali z gliny garnki, dzbany, misy, zabawki itp., a także wylepiali piece; powroźnicy produkowali liny i powrozy (poprzez splatanie lub skręcanie pasów skóry lub włókien); rymarze garbowali skóry i wytwarzali z nich rzędy i uzdy (uprzęże) końskie, siodła, akcesoria jeździeckie i pasy (metalowe detale wykonywał kowal lub ślusarz); siodlarze wytwarzali łąki do siodła i naprawiali siodła; puszkarze wyrabiali ze spiżu broń palną, tj. strzelby, armaty i działa; kotlarze wyrabiali kotły, rondle i inne przedmioty z blachy; szyfterze wyrabiali z drewna (przeważnie orzechowego) łoża, tj.

znaczne powinności, szczególnie natury finansowej. Oprócz czynszów oraz podatków miejskich i państwowych, jakie płacili oni od produkcji i zbytu swoich wyrobów, wnosili także określone kwoty do skrzynki brackiej, czyli skarbu cechowego. Musieli też podporządkowywać się nakazom statutów oraz dostosowywać wielkość i zakres produkcji do norm prawa cechowego. Mistrzowie krótko należący do cechu nazywani byli mistrzami młodszymi, natomiast przyjętych do cechu mistrzów innego lub pokrewnego zawodu nazywano „półmistrzami” lub „półbraćmi”. Ich prawa i obowiązki były takie same jak wszystkich innych mistrzów.

Członkostwo cechu wraz ze stanowiskiem mistrza uzyskiwały zazwyczaj także wdowy po mistrzach i niezamężne córki zmarłych mistrzów. Wdowy, tak jak inni mistrzowie, mogły prowadzić warsztat na własny rachunek, kupować surowce do produkcji i sprzedawać wyroby swojego warsztatu. Starsi cechowi przydzielali im w pierwszej kolejności doświadczonych czeladników lub nawet młodych mistrzów, zdolnych prowadzić warsztat. Wdowa nie mogła jednak wyjść za mąż za mistrza innego cechu.

Członkami cechów byli także czeladnicy (towarzysze), którzy ukończyli naukę w cechu i wyzwolili się. Otrzymywali oni list wyzwolenia i wyuczenia rzemiosła, który był honorowany we wszystkich miastach. Od czeladników wędrownych wymagano także przedstawienia świadectwa dobrego (prawego) urodzenia, zaświadczonego o przyjściu na świat w małżeństwie. Zaraz po wyzwolinach czeladnicy mogli podjąć wysiłki w celu uzyskania mistrzostwa, usamodzielnienia się i założenia własnego warsztatu. Utrudniała to jednak stosowana przez mistrzów praktyka ograniczania liczby warsztatów w obawie przed obniżeniem poziomu życia. Bardzo ważnym etapem na drodze do uzyskania stanowiska mistrza było wykonanie sztuki mistrzowskiej (majstersztyku, Meisterstück), jako dowodu opanowania rzemiosła. Czeladnicy, którzy nie uzyskali mistrzostwa, najmowali się do pracy w warsztatach mistrzów swojej profesji.

Do cechów należeli też uczniowie (chłopięta, pacholęta, terminatorzy), przyjmowani na naukę do warsztatów. Mistrz-nauczyciel zapisywał ucznia do cechu na podstawie umowy zawartej z rodzicami lub opiekunami ucznia, którzy wnosili przy tym jednorazową opłatę. Nauka rzemiosła trwała od roku do sześciu lat i musiała się odbywać przez cały czas u tego samego mistrza i bez dłuższych przerw.

osady strzelb wraz z kolbami; nożownicy wyrabiali noże [i nożyce], gwoździarze produkowali gwoździe oraz cyrkle ciesielskie i zegarmistrzowskie.

Najwyższym organem władzy ustawodawczej w każdym cechu były zebrania cechowe (schatzki, sesje suchodzienne²), odbywające się zazwyczaj raz na kwartał. Udział w zebraniach był statutowym obowiązkiem wszystkich członków cechu, a spóźnianie się, a zwłaszcza nieusprawiedliwiona nieobecność, mogły ściągnąć na mistrzów różne sankcje: od kar pieniężnych, przez zakaz zatrudniania czeladników, aż do utraty praw członka cechu. Zebrania zwoływali starsi cechowi zwykle przez „obesłanie cechy” (tj. przez podawanie sobie emblematu cechowego) albo poprzez ustne zawiadomienie mistrzów przez mistrzów młodszych. Zebrania odbywały się w czasie wyznaczonym przez starszych cechowych, w domu starszego lub w gospodzie cechowej. Brali w nich udział zawsze mistrzowie, czasem też inne osoby, a rozpoczynały się otwarciem skrzynki cechowej (skrzynki brackiej, lady), gdyż zachowanie tej formalności nadawało podjętym uchwałom moc obowiązującą członków cechu. Zebraniom przewodniczyli starsi cechowi a wszystkich ich uczestników obowiązywał zakaz rozpowszechniania informacji o ich przebiegu. Do kompetencji zebrań cechowych należało uchwalanie statutów cechów i związków czeladniczych, zatwierdzanych potem przez radę miejską. Podczas zebrań cechowych odbywało się też przyjmowanie uczniów i wyzwalenie czeladników, wyznaczanie, kontrolowanie i przyjmowanie sztuk mistrzowskich, przyjmowanie mistrzów do cechu, wybieranie władz cechów i związków czeladniczych oraz kontrolowanie ich działalności, ustalanie wysokości i przyjmowanie składek cechowych. Zebrania cechowe wykonywały też sądownictwo względem członków cechu. Sąd cechowy tworzyło całe bractwo danego cechu, zebrane na wiecu gajonym (sąd zagajony, sesja zagajona, iudicium bannitum) pod przewodnictwem starszych cechu i mistrzów stołowych. O wyroku decydował cały cech. Do kompetencji sądów cechowych należały sprawy członków cechu: majstrów, czeladników, uczniów i wdów po zmarłych mistrzach. Sądy cechowe zajmowały się głównie sprawami związanymi z wykonywaniem rzemiosła, szczególnie w zakresie dyscypliny i rzetelności w pracy oraz drobnymi sprawami cywilnymi (o długi i wynikłymi z umów o pracę), jak i karnymi będącymi skutkiem łamania przepisów zawartych w statutach cechowych. Starsi cechowi sprawowali też sądownictwo polubowne między członkami cechu, np. w sprawach o zapłatę długu, o płacę należną czeladnikom itp. W instancji odwoławczej rozstrzygali spory niezakończone w ramach stowarzyszenia czeladników. Wymierzali na rzecz skarbu cechowego kary pieniężne lub zobowiązywali ukaranych do dostarczenia określonej ilości wosku, łożu, świec, piwa itp. Sprawy karne

² Tzw. suchedni były to 3 dni (środa, piątek i sobota), powtarzające się co kwartał, przeznaczone na szczególne modły i post. Wszystkie wpłaty, wypłaty, prawa i spotkania, przypadające na te dni, otrzymywały nazwę suchedniowych, suchodniowych lub suchodziennych.

obciążone ciężkimi karami sądy cechowe przekazywały radzie miejskiej. Ona też przyjmowała odwołania od wyroków sądów cechowych, a także rozstrzygała spory między cechami o naruszenie ustalonego dla nich zakresu produkcji.

Władzę wykonawczą i funkcje policyjne w każdym cechu pełnili starsi cechowi (cehmistrzowie), wyznaczani i zatwierdzani przez radę miejską przeważnie w liczbie dwóch spośród czterech kandydatów wybieranych przez ogólne zgromadzenie mistrzów danego cechu, i składający przed radą przysięgę wierności. Kadencja starszych trwała przeważnie rok, przy czym każdy z nich pełnił swoje funkcje przez pół roku, udostępniając w tym czasie swoje mieszkanie na miejsce zebrań cechowych. Starsi zwoływali i przewodniczyli zebraniom cechowym, odczytywali w ich trakcie statuty cechowe, wykonywali uchwały podejmowane przez te zebrania. W cechach niezatrudniających pisarza starsi prowadzili zwykle księgi cechowe i wystawiali, a zawsze podpisywali i pieczętowali zaświadczenia o nauce, wyzwoleniu itp. Do zadań starszych cechowych należała także opieka nad skrzynką bracką, w której przechowywano „skarb bracki”, tj. pieniądze należące do cechu, a pochodzące ze składek i kar, a także tłoki pieczętne, przywileje, statuty i księgi cechowe zawierające wpisy przyjęć uczniów, wyzwolin czeladników i mistrzów, protokoły zgromadzeń ogólnych cechu, wyroki sądu cechowego oraz rejestry suchodzienne. Z zarządu skarbem cechowym pod koniec kadencji zdawali sprawę przed całym cechem. Na zlecenie rady brali też udział w szacowaniu majątku pozostałego po zmarłych mieszczanach oraz w planowaniu kosztów remontu urządzeń miejskich, kamienic, murów, mostów, ulic itp. Razem z radą miejską sprawowali nadzór nad miarami i wagami. Starsi cechowi reprezentowali swój cech wobec rady i innych cechów działających na terenie miasta, a także na uroczystościach publicznych i posiedzeniach władz miejskich. Kontrolowali proces produkcji we wszystkich warsztatach wchodzących w skład ich cechu, dbali o wysoką jakość wytwarzanych produktów, ustalali ich ceny i limitowali rozmiar produkcji, co gwarantowało warsztatom zbyt i zapewniało mistrzom stałe dochody, organizowali dostawę surowców potrzebnych warsztatom do produkcji i zakazywali zaopatrywania się w nie na własną rękę. Kierowali wszystkimi sprawami cechu i zarządzali majątkiem cechowym. Decydowali o przyjmowaniu uczniów i nadzorowali przebieg nauki, mogli zezwolić uczniowi z ważnych powodów na odejście od mistrza przed ukończeniem nauki i wyznaczyć nowego mistrza, potwierdzali wyuczenie, rozpatrywali spory uczniów z mistrzami, współdziałali w wyzwolaniu uczniów na czeladników oraz w zawieraniu umów o pracę i ustalaniu wynagrodzenia, przydzielali czeladników wdowom po mistrzach i starym mistrzom, sprawowali nadzór nad związkami czeladniczymi. Wspólnie z pozostałymi mistrzami (braćmi) swojego cechu wyznaczeni sztuki

mistrzowskie, kontrolowali ich wykonanie i brali udział w ich przyjmowaniu, sprawdzali dokumenty czeladników starających się o mistrzostwo, pomagali im w uzyskaniu obywatelstwa miejskiego i kierowali procedurą przyjmowania młodych mistrzów do cechu. Czuwali nad moralnością braci, zwłaszcza młodych i nieżonatych mistrzów, nakłaniając ich do ożenku. Do funkcji starszych cechowych należał także udział we władzach miejskich, w których uczestniczyli jako tzw. trzeci porządek (pospólstwo, tota communitas), stanowiący reprezentację ogółu obywateli miasta, tj. posesjonatów. Do kompetencji pospólstwa należał m.in. udział w zarządzaniu majątkiem miejskim, szczególnie w rozliczaniu się ustępującej rady z działalności gospodarczej. Kolegium pospólstwa wpływało też na zmianę ustawodawstwa miejskiego dotyczącego cechów. Mistrzowie cechowi przekazywali członkom swoich cechów polecenia rady, szczególnie dotyczące opłat, czynszów, świadczeń i posług członków cechów, w sprawach zarobków czeladników, taks cen oraz zwalczania konkurencji. Za pełnienie swoich funkcji mistrzowie nie pobierali formalnego wynagrodzenia, jednak cech starał się ich wynagradzać udziałem w opłatach wnoszonych do cechów za czynności administracyjne lub nawet jednorazową gratyfikacją. Przysługiwało im także prawo zatrudniania większej liczby czeladników niż innym mistrzom cechowym.

Funkcje pomocnicze wobec starszych cechowych wykonywali mistrzowie stołowi, zwani czasem „asesorami”. Było ich w każdym cechu dwóch i pomagali w załatwianiu niektórych spraw administracyjnych i sądowych, rzadziej w sprawach przemysłowych, wyjątkowo w działalności ustawodawczej. Asesorzy pełnili swoje funkcje na wyraźne zlecenie starszych albo razem z nimi. Nie mieli prawa reprezentowania cechu na zewnątrz, uczestniczyli natomiast w wyznaczaniu i przyjmowaniu sztuk mistrzowskich oraz byli organizatorami przyjęć w gospodzie cechowej.

Pomoc władzom cechowym, określaną jako „służba młodszeńska”, zobowiązani byli świadczyć też mistrzowie młodszy, którzy świeżo uzyskali członkostwo cechu. Na polecenie starszych, młodszy mistrzowie zwoływali zebrania cechowe i usługiwali na nich, nadzorowali wykonywanie sztuk mistrzowskich, kontrolowali jakość produkcji, liczbę pracowników i zabezpieczenie warsztatów przed pożarem. Mieli także uprawnienia policyjne w stosunku do partaczy. Zobowiązani byli ponadto do posług kościelnych i pogrzebowych oraz posług na rzecz miasta lub właściciela, np. jazdy podwodami i pogoni za złodziejami. Służba młodszeńska trwała do czasu przyjęcia do cechu nowego mistrza i pełniły ją zwykle dwie osoby.

Funkcje pomocnicze w cechach pełnili także pisarze i podskarbiowie, którzy byli płatnymi urzędnikami zatrudnianymi przez większe cechy. Pisarze poszczególnych cechów

wystawiali dokumenty oraz prowadzili księgi cechowe, korespondencję i rachunki cechu, a także wykazy i spisy mistrzów przyjętych do cechu, uczniów pobierających naukę w cechu i wyzwanych na czeladników, spisywali relacje z wyborów władz cechowych oraz rachunki opłat i składek cechowych wnoszonych przez członków cechu, a także ogólne postanowienia cechu.

Funkcje płatne pełnili ojcowie i matki gospodnie, tj. właściciele gospód, w których odbywały się zebrania cechowe i w których nocowali wędrowni czeladnicy. Ojcowie i matki gospodnie pośredniczyli między nimi a mistrzami w zawieraniu umów o pracę. Brali także udział w życiu towarzyskim cechów.

Obok funkcji produkcyjnych i handlowych cechy odgrywały także bardzo ważną rolę w życiu prywatnym ich członków oraz w życiu społecznym miasta. Organizowały towarzyską i religijną sferę życia swoich rzemieślników, udzielały im pomocy w razie nieszczęścia, choroby czy kłopotów osobistych, wspomagały wdowy i sieroty.

Funkcje religijne cechów polegały na obligowaniu rzemieślników cechowych do udziału w nabożeństwach katolickich ogólnych (sumach, wystawieniach Najświętszego Sakramentu, procesjach Bożego Ciała) oraz w nabożeństwach organizowanych przez cechy i opłacanych ze skarbu cechowego (mszach za dusze zmarłych członków cechu i ich rodzin, pogrzebach mistrzów cechowych i wdów prowadzących warsztaty oraz członków ich rodzin, czeladników i uczniów, a także w nabożeństwach z okazji świąt patronów cechowych). Nabożeństwa te odbywały się w kaplicach i przy ołtarzach cechowych w kościołach parafialnych lub zakonnych, niektóre cechy miały nawet własnych kapelanów. Dla pełnienia tych funkcji cechy posiadały własne aparaty kościelne, mary, całuny, świece itp. a także muszkiety używane podczas uroczystości kościelnych i procesji. Używanie muszkietów było nieraz zastępowane przez noszenie świec. Przy ołtarzach cechowych odbywały się także uroczyste śluby i chrzty, organizowane już jednak na koszt zainteresowanych. Nieobecność i spóźnianie się na nabożeństwa ogólne i cechowe lub wcześniejsze wychodzenie z nich, były obłożone karami.

Funkcje towarzyskie cechów spełniano głównie w formie poczęstunków. Poczęstunki organizowane przez władze cechu i opłacane ze skarbu cechowego wydawane były z okazji wyboru starszych cechowych i obchodów święta patrona cechu. Odbywały się one w gospodach cechowych, a gdy związane były z zebraniem cechowymi, mogły mieć miejsce także w domach starszych cechowych. Podobnie związki czeladnicze urządzały poczęstunki na swój koszt np. przy przyjmowaniu czeladnika do związku, przy powitaniu i pożegnaniu czeladnika oraz przy okazji zebrań. Na własny koszt urządzali poczęstunki także uczniowie

przy wyzwalaniu na czeladnika i czeladnicy przy staraniu się o mistrzostwo oraz przy wykonywaniu sztuki mistrzowskiej. Poczęstunki czeladnicze odbywały się w gospodach czeladniczych, zawsze za zezwoleniem władz cechowych. Wszystkie te przyjęcia trwały około dwóch godzin a ich uczestników obowiązywał zakaz naruszania porządku. Zabronione było używanie obraźliwych słów, urządzenie kłótni i bijatyk, przychodzenie z bronią i nożami, używanie trunków (piwa) w nadmiarze, przymuszanie się nawzajem do picia, rozlewanie trunków, gra w kości i karty.

Reformy zainicjowane przez króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, a wykonywane w miastach przez Komisję Dobrego Porządku (Boni Ordinis) w latach 1779-1780, utrzymały przepisy dawnych statutów dotyczące organizacji cechów oraz uprawnień i obowiązków członków cechów i władz cechowych, a także przymus należenia do cechów dla osób chcących legalnie produkować i sprzedawać swoje wyroby. Zniosły natomiast przepisy ograniczające wielkość produkcji poszczególnych warsztatów, przez co umożliwiły konkurencję między mistrzami, co z kolei sprzyjało rzemieślnikom zdolniejszym i obdarzonym większą inicjatywą. Komisja złagodziła też warunki, od których zależało uzyskanie mistrzostwa w cechu, m.in. zniosła ograniczenia związane z religią i narodowością rzemieślników starających się o członkostwo w cechach i o mistrzostwo – od kandydatów wymagano jedynie należytej biegłości w rzemiośle. Uregulowała relacje między rzemieślnikami chrześcijańskimi i żydowskimi, zachęcała do zakładania manufaktur. Wprowadzała ułatwienia w zaopatrywaniu się rzemieślników w surowiec, dążyła do poprawienia warunków zbytu towarów w obrębie miasta oraz do zapewnienia porządku i bezpieczeństwa na targach i jarmarkach. Przepisy komisji Boni Ordinis dotyczyły jednak przede wszystkim miast królewskich; cechy w miastach prywatnych nie były obowiązane do ich stosowania³.

Po rozbiorach Polski⁴ ustawodawstwo cechowe ulegało unifikacji w skali każdego państwa zaborczego. W pruskiej monarchii Hohenzollernów⁵ rzemieślników zrzeszały

³ J. Bardach, Historia państwa i prawa Polski, t. I. Warszawa 1965; Z. Kaczmarczyk, B. Leśnodorski, Historia państwa i prawa Polski. T. II. Warszawa 1966; T. Ereciński, Prawo przemysłowe m. Poznania w XVIII w. Poznań 1934; Wielkopolska bracia cechowa w okresie staropolskim. Katalog wystawy. Gniezno 2005.

⁴ W pierwszym rozbiroze Polski w 1772 r. wojska króla pruskiego Fryderyka Wilhelma II zajęły terytorium Prus Królewskich i Warmię, lecz bez Gdańska i Torunia, tj. województwo pomorskie, malborskie i chełmińskie, oraz części województw poznańskiego, gnieźnieńskiego, inowrocławskiego i brzesko-kujawskiego.

⁵ Państwo pruskie, stworzone przez władców z dynastii Hohenzollernów z Brandenburgii, wzięło nazwę od Prus Książęcych, zabranych królowi polskiemu przez elektora brandenburskiego w 1657 r. i będących jedyną posiadłością Hohenzollernów niepodlegającą władzy cesarza. Po 1806 r. tj. złożeniu korony cesarskiej przez Franciszka II Habsburga i likwidacji Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego, zaczęto nazwą „Prusy” określać wszystkie posiadłości Hohenzollernów, niezależnie od tego, na jakiej podstawie znalazły się pod ich panowaniem.

organizacje cechowe, a kupców gildie. Możliwość zajmowania się handlem i uprawiania zawodów miejskich uzależniona była od posiadania prawa miejskiego, którego udzielanie należało do kompetencji magistratu, podległego władzom prowincji. W miastach Prus Południowych⁶ i Prus Nowowschodnich⁷ władze rozbiorowe, którym zależało na zwiększeniu liczby ludności niemieckiej na nowych terenach, chętnie udzielały tego prawa przybyszom ze starych prowincji państwa pruskiego, pragnącym się tu zajmować handlem lub rzemiosłem. Przepisów o prawie miejskim władze nie stosowały też wobec ludności żydowskiej, która została poddana ścisłej kontroli państwa. Jednak w celu obniżenia cen i ograniczenia pozycji kupców polskich, a także dla pozyskania i germanizacji bogatszych Żydów, władze pruskie zezwalały im na prowadzenie intratnego handlu hurtowego i detaliczną sprzedaż przywożonych towarów⁸. Dążąc do pozbawienia cechów ich uprawnień zawodowych władze pruskie utrzymały przymus należenia do cechów, nieobejmujący jednak nowych zawodów. W tych przypadkach król nadawał przywileje tzw. wolnych majstrów, które zezwalały na uprawianie zawodu bez przynależności cechowej, on też powoływał do życia nowe cechy. W tej sytuacji koloniści niemieccy przybywający na ziemie polskie zaboru pruskiego otrzymywali uprawnienia mistrzowskie lub bezpłatną koncesję i pomoc finansową na uruchomienie warsztatów, a następnie zwolnienie od podatków. Przynależności do cechów nie wymagano także od żołnierzy i członków ich rodzin, którzy chcieli zajmować się rzemiosłem. System koncesyjny likwidował dawną wyłączność cechów, co spotykało się z protestami rzemieślników cechowych, szczególnie na terenie Wielkopolski. W Prusach od końca XVIII w. produkcję rzemieślniczą zaczęły wypierać też manufaktury i przedsiębiorstwa fabryczne, głównie w zakresie tkactwa lnianego i bawełnianego, co prowadziło do rozwiązywania cechów tych specjalności. Jednak na ziemiach polskich II i III zaboru pruskiego żadne nowe manufaktury nie powstawały, a istniejące w dużych miastach królewskich, jak Poznań, Kalisz, Warszawa itp. stopniowo zmniejszały swą produkcję i upadały, tracąc dotychczasowe rynki zbytu, głównie na terenie pozostałych zaborów, w następstwie gospodarczej i celnej polityki państwa pruskiego.

Zarówno w Prusach Południowych od 1793 r., jak i w Księstwie Warszawskim od 1807 r., właściciele miast prywatnych zachowali dotychczasowe prawa do udzielania

⁶ Obszar II zaboru pruskiego (1793 r.) obejmował miasta Gdańsk i Toruń oraz właściwą Wielkopolskę i część Mazowsza, tj. resztę województw poznańskiego, gnieźnieńskiego, inowrocławskiego i brzesko-kujawskiego oraz województwa kaliskie, sieradzkie, łęczyckie, płockie, część rawskiego i mazowieckiego.

⁷ Obszar III zaboru pruskiego (1795 r.) obejmował województwo mazowieckie, rawskie, płockie, podlaskie, części województw krakowskiego i trockiego oraz księstwa żmudzkiego.

⁸ W zestawieniach statystycznych obrazujących postępy germanizacji, ludność żydowską doliczano do liczby ludności niemieckiej.

zezwoleń na prowadzenie przedsiębiorstw, jak również do pobierania opłat od rzemieślników, a także prawo propinacji. Obywatelstwo miejskie jako kategoria stanowa nie było przewidziane w ustawodawstwie Księstwa Warszawskiego, jednak w praktyce funkcjonowało, opierając się tradycyjnie na posiadaniu nieruchomości. Ustawodawstwo to wprowadziło natomiast nowe pojęcie obywatelstwa politycznego, obejmującego także mieszczan i chłopów. Oprócz tego dążenie władz Księstwa do stworzenia zawodowej polskiej warstwy urzędniczej, realizowane poprzez kształcenie osób zarówno pochodzenia szlacheckiego, jak i mieszczańskiego, przyspieszyło tworzenie się nowej grupy społecznej – inteligencji.

W istniejącym od 1815 r. Wielkim Księstwie Poznańskim (Grossherzogtum Posen), nazywanym też prowincją poznańską (Provinz Posen) państwa pruskiego, edykty majowe z 1833 r. zniosły prawo właścicieli miast do pobierania danin i opłat od rzemiosła, a także wszelkie ograniczenia wynikające z przymusu cechowego. Następstwem tego prawa stała się ustawa z 17 I 1845 r., która na terenie całej monarchii pruskiej proklamowała „wolność rzemiosła”. Cechy istniały nadal, jednak prawo do wykonywania zawodu nie było uzależnione od przynależności do nich. Zadania cechów ograniczono do popierania wspólnych interesów zawodowych oraz kształcenia uczniów i czeladników. Podjęcie stosunku pracy między mistrzami a uczniami i czeladnikami odbywało się na podstawie swobodnie zawieranych umów. Zakładanie nowych cechów, zarówno przymusowych, jak i wolnych, uzależnione było od władzy administracyjnej (rejencji, landratury), sprawującej nad nimi kontrolę. Ustawodawca wprowadził kodyfikację prawa rzemieślniczego, podkreślając jednak ograniczoną rolę cechów. Podobnie ustawa z 21 VI 1869 r. uznawała cechy za organizacje ludzi uprawiających rzemiosło, jednak zachowała pełną swobodę uprawiania go przez wszystkich chętnych. Skutkiem tej polityki był wzrost liczby rzemieślników nie zorganizowanych w cechach i nie podlegających żadnej kontroli. Dlatego w 1897 r. parlament Rzeszy uchwalił ustawę, mocą której cechy mogły (za zgodą większości mistrzów) stać się publicznoprawnymi organizacjami przymusowymi. Takimi organizacjami stały się także izby rzemieślnicze (Handwerkskammer), jakie utworzono w każdej rejencji. Zadaniem zarówno cechów, jak i izb rzemieślniczych było sprawowanie nadzoru nad uczniami i czeladnikami, przeprowadzanie egzaminów czeladniczych, doskonalenie rzemiosła i pośredniczenie w sprawach między cechami a urzędami państwowymi. Prawo to pozwoliło też na wzmocnienie władzy mistrzów nad pracownikami poprzez wprowadzenie obowiązkowych książeczek pracy oraz wymaganie w niektórych cechach przedstawienia dowodu uzdolnienia, udzielanego, podobnie jak dawnego świadectwa wyuczenia, tylko przez

mistrzów cechowych. Handwerkskammerę, tj. izbę rzemieślniczą dla rejencji poznańskiej utworzono dnia 1 IV 1900 r. w Poznaniu na podstawie zarządzenia prezydenta tejże rejencji. Była ona utrzymywana przez miejscowe rzemiosło – na warsztaty rzemieślnicze nałożono specjalne opłaty. Instytucji tej podlegały wszystkie cechy przymusowe powstałe w wyniku ustawy z 1897 r. jak i cechy zwykłe. Nie podlegały jej natomiast cechy łączne, co do których zakładano, że w przyszłości ulegną podziałowi. Teren Wielkopolski podzielono na okręgi rzemieślnicze i sporządzono ewidencję wszystkich zakładów rzemieślniczych na terenie poszczególnych powiatów. W ten sposób rolę cechów ograniczono do wykonywania zarządzeń nowego prawa przemysłowego⁹.

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, w 1919 r. utworzono w Poznaniu Izbę Rzemieślniczą, która spełniała podobną rolę, co niemiecka Handwerkskammera. W większości utrzymano też istniejące zasady prawa przemysłowego, normującego organizację i rolę cechów, zasady funkcjonowania cechów przymusowych i wolnych oraz nadzoru nad nimi, wykonywanego przez Izbę Rzemieślniczą i władze powiatowe i wojewódzkie, a także kształcenia i egzaminowania adeptów zawodu¹⁰.

Przechowywany w Archiwum Państwowym w Poznaniu zespół archiwalny „Cechy miasta Bnina” z lat 1629-1747 zawiera jedynie 3 j.a. w postaci dokumentów pergaminowych. Pierwszy z nich jest uwierzytelnioną kopią, sporządzoną w cechu młynarskim w Bninie przed końcem XVII w. i powtarzającą tekst statutu porządkowego (wilkierza) nadanego dnia 10 VIII 1692 r. cechowi młynarskiemu w Bninie przez Wojciecha Konstantego Brezę, wojewodę poznańskiego, starostę nowodworskiego i jego żonę, Teresę Konstancję, dziedzicznych właścicieli tego miasta na prośbę mistrzów młynarskich z Bnina: Kaspra Reymana, Jana Wojciecha Ficke, Jana Schultza i Bogusława Framelta. W dokumencie tym wystawcy opisali prawa i obowiązki uczniów, czeladników i mistrzów młynarskich wobec cechu, miasta i dziedzicznego właściciela. Został on umocniony opłatkową pieczęcią cechu młynarskiego w Bninie oraz lakową pieczęcią herbową wyciśniętą dnia 18 IX 1760 r. w Kórniku przez zatwierdzającą przywilej Teofilę z Działyńskich Potulicką, starościnię borzechowską, kolejną dziedziczkę Bnina.

Drugi dokument jest oryginalnym przywilejem wystawionym w 1629 r. przez Piotra Opalińskiego, podkomorzego kaliskiego, starostę średzkiego, który nadał statut porządkowy cechowi szewskiemu w swoim dziedzicznym miasteczku Bninie, ustalający prawa

⁹ Historia państwa i prawa Polski, t. III, pod red. J. Bardacha i M. Senkowskiej-Gluck; K. Grzybowski, Historia państwa i prawa Polski, t. IV; K. Chojnacka, Inwentarz cechów miast województwa poznańskiego, maszynopis w Archiwum Państwowym w Poznaniu. Poznań 1969.

¹⁰ APP, Cechy miasta Koźmin, sygn. 2, 8, 11, 19, 20-29, 31, 33, 40-41.

i obowiązki uczniów, czeladników i mistrzów szewskich, a także szewców wędrownych wobec cechu, miasta i dziedzicznego właściciela, regulujący sprawy prywatne, towarzyskie i religijne rzemieślników cechowych. Do dokumentu przywieszona jest pieczęć herbowa wyciśnięta w zielonym wosku.

Podobnym oryginalnym przywilejem jest dokument wystawiony dnia 7 XI 1747 r. w Kórniku przez Teofilę z Działyńskich Szodrską, starościnię łączycką, która na prośbę „różnego konsztu rzemieślników”, tj. mistrzów rzemiosła kowalskiego, ślusarskiego, stolarskiego, bednarskiego, kołodziejskiego, garncarskiego, powroźniczego, rymarskiego, siodlarskiego, puszkarskiego, kotlarskiego, szyfterskiego, nożowniczego, gwoździarskiego i innych pokrewnych, osiadłych w jej dziedzicznym miasteczku Bninie, zgodziła się na założenie cechu łącznego i zatwierdziła mu statut wzorowany na statucie podobnego cechu w Swarzędzu. Pieczęć herbowa umacniająca postanowienia tego dokumentu została wyciśnięta w czerwonym wosku¹¹.

W okresie przedrozbiorowym cechy przechowywały swoje akta w skrzynkach brackich pod opieką starszych cechowych lub pisarzy. Po rozbiorach Polski akta niektórych cechów zostały zabezpieczone przez władze miast pod nadzorem urzędników pruskich, inne pozostały w nadal działających cechach, jeszcze inne przepadły w sądach lub trafiły w ręce prywatne. Rozporządzenia króla pruskiego z lat 1794 i 1796 nakazały magistratom jako organom pruskiej administracji państwowej sporządzenie spisów wszystkich dokumentów i akt, zwłaszcza dotyczących wielkości i rozgraniczenia dóbr oraz powinności. Podobne polecenia były kierowane do miast przez rejencję jeszcze w latach 30. i 50. XIX w.

W 1869 r. rząd pruski zorganizował w Poznaniu Królewsko-Pruskie Archiwum Państwowe (Königliche Preussische Staatsarchiv Posen), które weszło w skład sieci archiwów państwowych Prus, pozostającej pod nadzorem tegoż rządu pruskiego. Zgodnie z rozporządzeniem naczelnego prezesa Prowincji Poznańskiej, Carla Horna, w końcu XIX w. w tymże archiwum rządowym w Poznaniu zostały złożone także akta cechowe – bądź jako depozyty poszczególnych cechów, bądź jako części depozytów akt miejskich. Na początku XX w. Staatsarchiv Posen przejęło także akta miejskie i cechowe wytworzone w XIX w.

W czasie okupacji hitlerowskiej 1939-1945 Archiwum Rzeszy w Poznaniu (Reichsarchiv Posen) przejęło akta miejskie i cechowe wytworzone do 1939 r.

Archiwiści pruscy w XIX w. spisali dokumenty i akta cechowe razem z aktami miast, w których te cechy działały, natomiast w czasie II wojny światowej hitlerowscy urzędnicy archiwalni spisali przejęte wtedy akta zgodnie z ich przynależnością kancelaryjną. W latach

¹¹ APP, Cechy miasta Bnina, sygn. 1-3.

1949-1952 w Archiwum Państwowym w Poznaniu wszystkie materiały cechowe zostały przeniesione do odrębnej grupy materiałów archiwalnych, obejmującej akta cechowe miast wielkopolskich. Później dołączono do nich także nabytki pochodzące z zakupów i darowizn. Wszystkie te akta zinwentaryzowano w AP w Poznaniu w latach 1958-1960. W latach 1963-1966 zinwentaryzowano natomiast dokumenty cechowe, wchodzące pierwotnie w skład depozytów miast i przeniesiono je do zespołów akt cechowych. Zespoły cechowe uszeregowano pod nazwą miasta, według alfabetycznego porządku nazw rzemiosł¹². W efekcie tego porządkowania, w Archiwum Państwowym w Poznaniu akta miast i akta cechów stanowią dwa odrębne zbiory. Należy jednak pamiętać, że materiały te są ze sobą ściśle powiązane i nawzajem się przenikają. Dawne miasta nie posiadały bowiem klasy urzędniczej, dlatego obywatele miejscy, tj. rzemieślnicy i kupcy spośród siebie wybierali władze miejskie: rajców, ławników, szafarzy i in. W miastach prywatnych w Polsce praktyka ta trwała aż do rozbiorów, gdyż nie wprowadziły one w życie reformy króla Jana III Sobieskiego z 1693 r. ustanawiającej w miastach dożywotnie władze rady, ławy i trzeciego porządku. Rzemieślnicy i kupcy pełniący urzędy miejskie musieli godzić te obowiązki z prowadzeniem warsztatów czy handlu, ponieważ za pracę w kolegiach miejskich nie otrzymywali wynagrodzenia (czasem tylko starano się opłacić przynajmniej funkcję burmistrza).

Działalność mieszczan, obywateli miejskich na różnych polach, widoczna jest więc zarówno w aktach miejskich, jak i cechowych. Rada miejska nadzorująca działalność cechów, często wpisywała do swoich ksiąg zatwierdzone przez siebie przywileje i statuty cechowe oraz wydawane rozporządzenia w różnych sprawach cechów; ławnicy natomiast w swoich aktach umieszczali inwentarze majątków pozostawionych przez zmarłych rzemieślników i kupców, sporządzane w interesie małoletnich spadkobierców. Księgi rezygnacji pełne są kontraktów sprzedaży-kupna majątku, zawieranych przez właścicieli domów i warsztatów, mistrzów cechowych, a wysokość płaconych przez nich podatków i składek widoczna jest w miejskich aktach rachunkowych (szafarskich). Szukając, więc informacji o konkretnym rzemiośle, czy rzemieślniku, koniecznie trzeba się wczytać także w akta urzędów i sądów miejskich.

¹² K. Chojnacka, Inwentarz cechów miast województwa poznańskiego. Maszynopis w Archiwum Państwowym w Poznaniu.